

Cruelty to animals

Izdebski P.¹, Łukaszewska E.², Ulaszewska N.¹,
Institute of Psychology, Faculty of Pedagogy
and Psychology, Kazimierz Wielki University in
Bydgoszcz¹, Shelter for Homeless Animals in Toruń²

The aim of this paper was to present major factors which may lead to human cruelty presented to animals. The performed research has proven that several demographic variables as place of living, education and sex, are associated with negative attitudes towards animals. It includes, besides physical assault, deprivation of food, water and shelter. We discuss obtained data and also show some results of research from world literature.

Keywords: cruelty, humans, animals.

Ludzkiej natury nie sposób określić w kilku słowach. Z jednej strony wszyscy jesteśmy zdolni do niesienia bezinteresownej pomocy, a czasami nawet samopoświęcenia, z drugiej nasze zachowania mogą być nacechowane antypatią lub agresją. Problematyka okrucieństwa wobec zwierząt jest obecnie wątkiem szerokiej debaty publicznej. Najczęściej problem ten pojawia się jako reakcja na skrajnie brutalne zachowania jednostek lub element dyskusji przy okazji wprowadzania nowych regulacji prawnych. W toku wielu debat przyczyny i czynniki wpływające na sadyistyczne zachowania ludzi wobec zwierząt niesłusznie spychane są na dalszy plan. Jak się okazuje, ten typ interakcji człowiek–otoczenie jest dobrym kryterium diagnostycznym w szeroko pojętej dziedzinie zdrowia psychicznego. Celem pracy jest omówienie psychologicznych aspektów okrucieństwa wobec zwierząt i przedstawienie wyników badania z wykorzystaniem opracowanego dla celów badawczych kwestionariusza mierzącego postawy wobec zwierząt.

U źródeł agresji

W psychologii pojęcie agresji ma dwa znaczenia. Pierwszym z nich jest czynność, czyli zachowanie agresywne, które jest konkretnym, izolowanym aktem zachowania, zdefiniowanym przez określoną motywację, dzięki której dochodzi do skutku i określonych efektów (1). Zachowanie takie może przyjąć formę fizyczną, werbalną oraz symboliczną, a czynnikami ją wyzwalającymi mogą być negatywne pragnienia i dążenia do zaszkodzenia innym. Drugie znaczenie wiąże się z cechą nazywaną agresywnością, czyli stałym powtarzalnym wzorem zachowania się bądź determinującymi owe czynności mechanizmami psychologicznymi (1).

Okrucieństwo wobec zwierząt

Paweł Izdebski¹, Ewa Łukaszewska², Natalia Ulaszewska¹

z Instytutu Psychologii Wydziału Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu
Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy¹ oraz Schroniska dla Bezdomnych Zwierząt
w Toruniu²

Z biologicznego punktu widzenia głównym ośrodkiem kierującym zachowaniami agresywnymi jest ciało migdałowate (2). Przerwanie dopływu stymulacji do tej struktury ośrodkowego układu nerwowego powoduje tłumienie agresji, natomiast drażnienie tego obszaru skutkuje jej nasileniem (3). Ośrodki układu limbicznego odpowiedzialne za sterowanie czynnościami agresywnymi spełniają trzy zasadnicze funkcje:

- analiza zewnętrznej sytuacji pod względem potencjalnego bądź aktualnego zagrożenia,
- wybór taktyki działania adekwatnej do sytuacji,
- uruchomienie skutecznej reakcji behawioralnej (2).

Teorie psychologiczne z początku opisując zjawisko agresji, czerpały z założeń biologii i uznawały ją za genetycznie uwarunkowany instynkt. Teoria Freuda (4), w której agresja była uznawana za wewnętrzny instynkt destrukcyjny człowieka, kładła nacisk na jej stałość. Hipoteza frustracji–agresji, pomimo korzystania z podobnych założeń, podkreślała jej zmienność i uwarunkowania sytuacyjne (5). Późniejsze modele teoretyczne zgadzały się z założeniem, że agresja jest zmienna, jednak różniły je sposoby myślenia o jej podłożach oraz mechanizmach (6, 7, 8).

Czynniki wpływające na zachowania agresywne

Złożoność zjawiska agresji sprowokowała psychologów do poszukiwania odpowiedzi na pytanie, jakie cechy człowieka będą zwiększały prawdopodobieństwo jej wystąpienia. Wykazano istnienie kilku konstruktorów osobowościowych korelujących z agresją (4, 9, 10, 11). Zaliczono do nich pobudliwość, podatność emocjonalną, wrogi styl atrybucji oraz niską zdolność do samokontroli. Poza osobowością, za względnie stałe różnice w predyspozycjach do reagowania agresją odpowiedzialna jest płeć (7, 12, 13). Powszechna wiedza, mówiąca o większej skłonności do agresji mężczyzn niż kobiet, znalazła odniesienie w wynikach wielu badań, choć wykazana różnica była umiarkowana. Bardziej różnicujące wyniki otrzymano w badaniach nad typami agresji, z których wynika, iż

mężczyźni częściej angażują się w agresję fizyczną oraz werbalną, natomiast kobiety są bardziej skłonne do reagowania agresją w relacjach interpersonalnych (12). Psychologiczne różnice pomiędzy kobietami a mężczyznami w zakresie agresywności uwarunkowane są społecznymi wymaganiami wobec obu płci.

Największe zainteresowanie w badaniu agresji poświęcono nie różnicom indywidualnym, a wpływom sytuacyjnym (9, 14). Mnogość badań empirycznych pozwoliła na wyróżnienie najbardziej znaczących zmiennych prowokujących ludzi do zachowań agresywnych. Pierwsza to agresywne sygnały (9), mogące przybierać postać przedmiotów bądź wyrazów noszących negatywne znamiona. Wyzwalają one agresję zarówno u osób wcześniej negatywnie pobudzonych, jak i niepoddanych stymulacji. Drugim czynnikiem zaklasyfikowanym jako tzw. wyzwalacz agresji jest alkohol (15, 16, 17), który poprzez swoje skutki farmakologiczne zaburza funkcjonowanie ośrodków mózgowych odpowiedzialnych między innymi za emocje, procesy poznawcze oraz samokontrolę. Osoby będące pod wpływem alkoholu będą wykazywały większą agresję także przez jego skutki psychologiczne, a mianowicie wiedzę, że spożyło się alkohol, powiązaną z oczekiwaniami, iż antyspołeczne zachowania prezentowane w stanie nietrzeźwości spotkają się ze społecznym usprawiedliwieniem. Wyniki badań wskazują, iż prowokacja, frustracja, auto-koncentracja oraz agresywne sygnały są czynnikami sytuacyjnymi, które stwarzają warunki sprzyjające do ujawnienia się agresywnej reakcji. Ostatnim empirycznie udowodnionym czynnikiem wpływającym na agresję jest wysoka temperatura (5, 16, 17).

Zdefiniowanie problemu

Jednym z większych wyzwań w badaniu okrucieństwa wobec zwierząt jest ustalenie jego definicji. Pewne oddziaływania szkodzące zwierzętom są aprobowane społecznie i kulturowo (np. badania medyczne), co utrudnia definiowanie okrucieństwa. Zdefiniowanie okrucieństwa wobec zwierząt jest problematyczne, także z uwagi na trzy zasadnicze czynniki (18, 19). Po pierwsze, niektóre działania

krzywdzące zwierzęta są społecznie i kulturowo usankcjonowane. Po drugie, istnieją różne postawy wobec różnych gatunków zwierząt. Po trzecie, okrucieństwa wobec zwierząt mogą przybierać różne formy, począwszy od drażnienia, a skończywszy na torturowaniu. Definicją najczęściej cytowaną w badaniach nad okrucieństwem jest propozycja, która określa to zjawisko jako społecznie nieakceptowane zachowanie, które umyślnie powoduje niepotrzebny ból, cierpienie, niepokój lub śmierć zwierzęcia (20).

Czynniki demograficzne – badania własne

Celem badania było wykazanie różnic między kobietami i mężczyznami, zależnych od poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania oraz związku z wiekiem w deklarowanych postawach wobec zwierząt. Stworzony kwestionariusz pozwolił na pomiar postaw wobec zwierząt. Narzędzie powstało na podstawie Inwentarza Osobowości NEO-PI-R autorstwa Costy Jr oraz McCrae'a (21). Narzędzie własne – kwestionariusz Skala Postawy wobec Zwierząt, zawierał 52 stwierdzenia dotyczące postaw i zachowań wobec zwierząt oraz ich wpływu na nastroj jednostki. Część stwierdzeń powstała dzięki modyfikacji pytań Inwentarza NEO-PI-R, a część została stworzona na potrzeby badania. Wszystkie stwierdzenia były ocenione przez sędziów kompetentnych (3 psychologów, którzy ocenili każde stwierdzenie w zakresie trafności treściowej pytań). Oto przykładowe stwierdzenia: *Nawet małe zwierzęta są w stanie działać mi na nerwy. Zadanie bólu zwierzęciu w celu jego szkolenia (by zachowało się w pożądanym sposób) jest uzasadnione. Czuję smutek, gdy widzę skrzywdzone zwierzę. Głęboko przeżywam, gdy w oglądanym filmie ukazane jest nieszczęście zwierząt. Najlepszą metodą ukarania zwierzęcia jest uderzenie go. Media poświęcają zbyt wiele uwagi na krzywdę zwierząt.*

Wobec każdego stwierdzenia należało ustosunkować się za pomocą pięciostopniowej skali odpowiedzi (0 – zdecydowanie nie; 1 – raczej nie; 2 – ani tak, ani nie/trudno powiedzieć; 3 – raczej tak; 4 – zdecydowanie tak). Badani wypełnili również ankietę, w której podali swoje dane socjodemograficzne (wiek, płeć, poziom wykształcenia i miejsce zamieszkania).

Im niższy otrzymany wynik, tym bardziej negatywnymi postawami wobec zwierząt charakteryzuje się osoba badana. Najwyższy wynik, jaki można otrzymać w skali, to 208 punktów. Średnia uzyskana w badanej grupie wyniosła

158,14, odchylenie standardowe 25,89. Skala Postaw wobec Zwierząt została poddana ocenie rzetelności – współczynnik alfa Cronbacha wyniósł 0,94, a średni współczynnik korelacji pomiędzy pozycjami w skali wyniósł 0,24. Wynik ten wskazuje na wysoki poziom rzetelności zastosowanego kwestionariusza.

W 2013 r. przeprowadzono badanie pilotażowe na 212 osobach (zwrócono się o wypełnienie do 300 osób), w wieku od 18 do 78 roku życia. Średni wiek osób badanych wyniósł 34 lata (odchylenie standardowe 12,81). Liczba kobiet biorących udział w badaniu wyniosła 128 osób, stanowiących 60,4% wszystkich badanych osób. Liczba mężczyzn wyniosła 84 osoby, czyli 39,6% badanych. Grupa osób badanych była dobrana także celowo, by można było dokonać porównań w zakresie pozostałych zmiennych socjodemograficznych. Wysznięto hipotezy, które zakładały, że osoby starsze, mężczyźni i osoby z niskim wykształceniem oraz zamieszkujące małe miejscowości będą ujawniały surowsze postawy wobec zwierząt niż osoby z przeciwnych biegunów tej samej zmiennej.

Do obliczeń statystycznych wykorzystano pakiet komputerowy STATISTICA 10. Zastosowano statystyki opisowe, test nieparametryczny *R* Spearmana, analizę wariancji ANOVA oraz analizę rzetelności.

Nie potwierdzono istnienia związku negatywnych postaw wobec zwierząt z wiekiem. Brak istotności statystycznej (wykorzystano test nieparametryczny *R* Spearmana) może być wynikiem niedostatecznie dużej liczby przebadanych osób lub nieproporcjonalnej liczby przebadanych osób starszych w stosunku do liczby przebadanych osób młodszych. Niechęć osób starszych (stanowili oni większość osób, które dostały Skalę do wypełnienia ale tego nie zrobiły), może być wynikiem ich nieufności wobec badań, szczególnie wymagających przyznania się do awersji oraz możliwych agresywnych zachowań wobec zwierząt. W celu potwierdzenia związku między wiekiem a postawami konieczne jest dotarcie do większej liczby osób starszych.

Hipoteza mówiąca o surowszych postawach wobec zwierząt ujawnianych przez mężczyzn znalazła potwierdzenie w przeprowadzonych analizach statystycznych. Zgodnie z teoriami psychologicznymi, mężczyźni, w porównaniu do kobiet, cechują się wyższym poziomem agresywności oraz mniejszym stopniem empatii, co odzwierciedla się w prezentowanych postawach wobec zwierząt. Mężczyźni, częściej niż kobiety, przyznają się do przedmiotowego traktowania zwierząt oraz większego skupiania się na ich

użytkowości dla ludzi, a nie ich potrzebach czy trosce o ich dobrostan. Dodatkowo, mężczyźni rzadziej stwierdzali wpływ zwierząt na ich pozytywny stan emocjonalny. Wynik analizy wariancji ANOVA $F = 10,75$ różnicował uzyskane wyniki na poziomie istotności 0,001.

Osoby z niższym wykształceniem prezentowały bardziej negatywne postawy wobec zwierząt niż osoby z wyższym wykształceniem. Wynik analizy wariancji ANOVA $F = 9,98$ różnicował uzyskane wyniki na poziomie istotności 0,002.

Osoby zamieszkujące mniejsze miejscowości (obszary wiejskie) przejawiały negatywne postawy wobec zwierząt w porównaniu do osób zamieszkujących miejscowości większe. Wynik analizy wariancji ANOVA $F = 10,413$ różnicował uzyskane wyniki na poziomie istotności 0,001. Osoby posiadające niższy poziom wykształcenia i zamieszkujące obszary wiejskie są bardziej zakorzenione w tradycyjnych tendencjach postrzegania zwierząt: rzadziej deklarują wiarę w umysłowość i cierpienie zwierząt oraz częściej uznają przemoc jako właściwą metodę wychowawczą.

Należy przyjąć, że są to jedynie badania pilotażowe i pełen obraz postrzegania zwierząt w grupach społecznych stanie się bardziej jednoznaczny dopiero po przeprowadzeniu ich na większej i być może bardziej reprezentatywnej próbie. Jednakże nawet wyniki uzyskane na stosunkowo małej grupie badanych pokazują, że negatywne postrzeganie zwierząt istnieje i istnieją różnice zależne od niektórych zmiennych socjodemograficznych. Właściwa identyfikacja grup społecznych „podwyższonego ryzyka” pozwala na skuteczniejsze dotarcie do potencjalnych sprawców aktów przemocy i lepszą profilaktykę.

Przeniesienie zachowań na ludzi

Przegląd przypadków seryjnych morderców wskazuje, iż większość z nich w dzieciństwie popełniała akty znęcania się nad zwierzętami. Nie trzeba jednak sięgać do takiej skrajności, by dostrzec, iż sprawcy okrucieństwa wobec zwierząt znajdują się w grupie bardziej predysponowanej do zachowań przestępczych wobec ludzi. Badania sugerują, iż osoby maltretujące zwierzęta ponad 3 razy częściej popełniły czyn kryminalny niż osoby nieposiadające historii znęcania się nad zwierzętami.

Felthous (22) w badaniach przeprowadzonych na pacjentach psychiatrycznych również wykazał, iż osoby bardziej agresywne cechowały się większą ilością epizodów maltretowania zwierząt w stosunku do pozostałych osób.

Postawa środowiska weterynaryjnego

Opisane przez nowozelandzki zespół badanie środowiska weterynaryjnego pokazuje inny aspekt problemu okrucieństwa wobec zwierząt (23). Naukowcy z Uniwersytetu w Auckland rozesłali ankiety do zarejestrowanych, czynnych zawodowo, co najmniej 5 lat pracujących w klinikach weterynaryjnych. Ankieta dotyczyła zaobserwowanych w trakcie pracy przejawów okrucieństwa wobec zwierząt składająca się z pięciu części, a w nich między innymi:

- I. Ogólne informacje o respondencie, przebiegu edukacji i stażu zawodowym.
- II. Zaobserwowanych w ostatnich pięciu latach incydentach, z uwzględnieniem oznak, które miały świadczyć o winie sprawcy, gatunku zwierzęcia, rodzaju urazu, a także płci i wieku domniemanego sprawcy oraz informacji, czy domniemany sprawca był podejrzanym o przemoc wobec członków rodziny.
- III. Zachowania ankietowanego na opisane wyżej sytuacje.
- IV. Częstotliwości zdarzeń tego typu.
- V. Postaw własnych badanego wobec okrucieństwa zwierząt w stosunku do mierzonych skalą Likerta.

Na tak przygotowaną ankietę odpowiedziało 383 spośród 1412 lekarzy weterynarii spełniających przyjęte kryteria. Badanie wykazało, że 63% respondentów było świadkami okrucieństwa wobec zwierząt przynajmniej raz w ostatnich pięciu latach. Gatunkiem, który najczęściej był obiektem przemocy były psy domowe, na drugim miejscu znalazły się koty domowe. Za przyczynę tego stanu rzeczy autorzy uważają powszechność tych gatunków w środowisku ludzkim oraz ich rozmiar, gdzie w przypadku nawet niewielkiej użytej siły jej skutki mogą być duże. Trzecie miejsce zajęło bydło domowe. Większość ankietowanych (97%) w „sekcji V” zgodziła się ze stwierdzeniem, że lekarze weterynarii mają moralną i prawną odpowiedzialność do interwencji w przypadku przemocy wobec zwierząt. Respondenci uważają również, że prawdopodobieństwo przemocy w stosunku do najbliższej rodziny: dzieci (77%) i współmałżonka (70%) wzrasta, gdy osoba znęca się nad zwierzętami. W związku z czym można wysnuć wniosek, że reagowanie na przypadki celowego krzywdzenia zwierząt, zaobserwowane podczas praktyki, mogą przyczynić się do ograniczania tego typu zachowań przenoszonych na ludzi.

Podsumowanie

Okrucieństwo wobec zwierząt uznano za zjawisko powszechne, a badania analizujące jego aspekty sięgają lat 80. XX wieku (18, 19, 20, 22, 23, 24). Zaowocowało to

wpisaniem przez Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne w 1987 r. okrucieństwa wobec zwierząt do listy kryteriów diagnostycznych zaburzenia zachowania w „Podręczniku diagnostycznym i statystycznym zaburzeń psychicznych”. Postawy wobec zwierząt, które wyznaczają sposób obchodzenia się z nimi, odzwierciedlają się w zachowaniach międzyludzkich.

Na pytanie, dlaczego ludzie krzywdzą zwierzęta, nie ma jednej, uniwersalnej odpowiedzi, gdyż przyczyny tego zjawiska są różnorodne i złożone. Badacze uważają (18, 19), iż agresja skierowana na zwierzę jest wypadkową cech sprawcy oraz okoliczności zdarzenia, a jej wyjaśnienie jest możliwe za pomocą analizy czynników z okresu dzieciństwa i dorosłości. Pośród doświadczeń przyczyniających się do zachowań okrutnych wobec zwierząt wymienia się kary cielesne, przemoc fizyczną, wykorzystanie seksualne oraz występowanie przemocy w rodzinie (24). Badania nad możliwymi uwarunkowaniami krzywdzenia zwierząt u osób dorosłych dowiodły wpływu czynników demograficznych, takich jak płeć, miejsce zamieszkania i wcześniejsze doświadczenia ze zwierzętami.

Najczęściej badanym aspektem okrucieństwa wobec zwierząt był jego prawdopodobny związek z zachowaniami antyspołecznymi, a tę hipotezę najczęściej weryfikowano za pomocą badań retrospektywnych (23). Powszechne przekonanie o istniejącym związku pomiędzy powyższymi formami przemocy znalazło potwierdzenie w analizach empirycznych. Poza przestępczością zauważono także współistnienie okrucieństwa wobec zwierząt i przemocy w rodzinie, zarówno wobec partnerów życiowych, jak i dzieci, natomiast możliwy związek pomiędzy znęcaniem się nad zwierzętami i osobami starszymi wymaga weryfikacji empirycznej.

Ujawnienie, iż nadużycia wobec zwierząt pełnią funkcję „czerwonej flagi” w rozpoznawaniu innych form przemocy, przyczyniło się do większej świadomości o problemie oraz sugeruje konieczność porzucenia wcześniejszych skłonności do lekceważenia zjawiska okrucieństwa wobec zwierząt. Osiągnięte w dalszych badaniach wyniki mogłyby przyczynić się do zwiększenia świadomości ludzi o powszechności zjawiska, jakim jest okrucieństwo wobec zwierząt oraz do tworzenia skuteczniejszych programów profilaktycznych i edukacyjnych dotyczących dobrostanu zwierząt.

Piśmiennictwo

1. Frączek, A. (red.): *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1986.

2. Sadowski B.: *Biologiczne mechanizmy zachowania się ludzi i zwierząt*. PWN, Warszawa 2001.
3. Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M.: *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Zysk i S-ka, Warszawa 2007.
4. Krahe B.: *Agresja*. PWN, Gdańsk 2004.
5. Anderson C.A., Huesmann L.R.: Human aggression: A social-cognitive view. W: M. A. Hogg, J. Cooper (eds). *The Sage handbook of social psychology*, Sage Publications Inc, Thousands Oaks CA 2003.
6. Berkowitz L.: *Aggression: its causes, consequences, and control*. McGraw-Hill, New York 1993.
7. Zillman D.: *Hostility and aggression*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1979.
8. Schank, R., Abelson, R.: *Scripts, plans, goals, and understanding: An inquiry into human knowledge structure*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1977.
9. Berkowitz, L., LePage, A.: Weapons as aggression-eliciting stimuli. *J. Pers. Soc. Psychol.* 1967, 7, 202–207.
10. Caprara G.V., Barbaranelli C., Pastorelli C., Perugini M.: Individual differences in the study of human aggression. *Aggress. Behav.* 1994, 20, 291–303.
11. Bushman B.J., Baumeister R.F.: Threatened egotism, narcissism, self-esteem, and direct and displaced aggression: Does self-love or self-hate lead to violence? *J. Pers. Soc. Psychol.* 1998, 75, 219–229.
12. Bjorkqvist K., Lagerspetz K. M. J., Kaukiainen A.: Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggress. Behav.* 1992, 18, 117–127.
13. Archer D., McDaniel P.: *Violence and gender: Differences and similarities across societies. Interpersonal violent behaviors: Social and cultural aspects*. Springer Publishing Co., New York, NY 1995.
14. Desmond T., Laule G., McNary J.: Training for socialization and reproduction with drills. *Proceedings of the American Association of Zoological Parks and Aquariums Annual Conference*, 1987.
15. Taylor S.P., Chermack S.T.: Alcohol, drugs and human physical aggression. *J. Stud. Alcohol Drugs*. 1993, Suppl.11, 78–88.
16. Giancola, P. R.: Alcohol-related aggression during the college years: Theories, risk factors and policy implications. *J. Stud. Alcohol Drugs*. 2002, 14, 129–139.
17. Gustafson, R.: Alcohol and aggression. *J. Offender Rehabil.* 1994, 21, 41–80.
18. Petersen, M. L., Farrington, D. P.: Cruelty to animals and violence to people. *Vict. Offender*. 2007, 2, 21–43.
19. Mathews S., Herzog Jr. H. A.: Personality and attitudes toward the treatment of animals. *Soc. Anim.* 1997, 5, 169–175.
20. Ascione F. R., Weber C. V., Wood D. S.: The abuse of animals and domestic violence: A National Survey of Shelters for Women Who Are Battered. *Soc. Anim.* 1997, 5, 205–18.
21. Siuta J.: *Inwentarz osobowości NEO-PI-R Paula Costy i Roberta R. McCrae. Adaptacja polska*. Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa 2006.
22. Felthous A., Kellert S.: Childhood cruelty to animals and later aggression against people: a review. *Am. J. Psychiatry*. 1987, 144, 711–17.
23. Williams V. M., Dale A. R., Clarke N., Garrett N. K. G.: Animal abuse and family violence: Survey on the recognition of animal abuse by veterinarians in New Zealand and their understanding of the correlation between animal abuse and human violence. *N. Z. Vet. J.* 2008, 56, 21–28.
24. Ascione F. R.: *Animal abuse and youth violence*. Juvenile Justice Bulletin. U.S. Department of Justice. Office of Justice Programs. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. 2001.

Dr hab. Paweł Izdebski
e-mail: pawel@ukw.edu.pl